

séig egy épületben működött.) Komoly szerepet vállalt az új főiskola szervezeti szabályzat, tanterve, tanügyi dokumentumai kidolgozásában, tagja lett az Országos Testnevelő Tanárvizsgáló Bizottságnak, segítette az intézményi munka kereteinek és feltételeinek megteremtését, s közben magyar művelődéstörténetet és német nyelvet tanított. A minisztérium felkérésére közreműködött a Szegedre helyezett főiskola ügyeinek intézésében, valamint a polgári iskolák önálló főigazgatói felügyeleti rendszerének kialakításában a négy kijelölt (budapesti, szegedi, pécsi és debreceni) tankerületben.

1933. január 1-től lett nyugdíjas, de 1944 őszéig (76 éves koráig) a Testnevelési Főiskola Művelődéstörténeti Tanszékének óraadó tanára, vizsgabizottsági elnök, a képesítő vizsgálatok vizsgabiztosa maradt.

A szerző *Gyulai Ágost* irodalmi munkásságáról színes képet tár elénk. Az önállóan megjelent munkák, különböző témájú kisebb-nagyobb terjedelmű írások (antológia, legenda, monda, fordításokból összeállított kötet, nagyobb terjedelmű tanulmányok) mellett számos tanüggyel foglalkozó dolgozata is megjelent. A pedagógiai vonatkozású írások közül kiemeli a tanügyi és iskolaszervezeti kérdésekkel (főként a polgári iskolával és a polgári iskolai tanárképzéssel), a neveléstudomány helyzetével, irányzataival, valamint a taneszközök, tankönyvek és a könyvtárügy kérdéseivel foglalkozó munkáit. *Gyulai* tankönyvíróként is jelentőset alkotott, a polgári iskolák számára írt magyar olvasókönyvei, nyelvtani, stilisztikai és irodalomtörténeti tankönyvei 1922 és 1946 között jelentek meg.

Pedagógiai tárgyú elméleti és gyakorlati tevékenysége mellett hagyatékában komoly arányt képviselnek irodalomtörténeti írásai. Foglalkozott *Arany János*, *Petőfi Sándor*, *Vörösmarty Mihály*, *Széchenyi István*, *Katona József*, *Zrinyi Miklós*, *Mikes Kelemen*, *Bessenyei György*, *Csokonai Vitéz Mihály*, *Jókai Mór*, *Szász Károly*, *Dante* és *Shakespeare* munkásságával. Szívéhez különösen *Arany János* és *Shakespeare* állt közel. (Filológiai szemináriumában Shakespeare-falat alakított ki, a szemináriumba belépőt pedig egy Arany Jánostól vett jelige köszöntötte: „Legnagyobb cél pedig itt e földi létben: Ember lenni mindig, minden körülményben!”)

1952-ben – hosszas előkészítés után, Kodály Zoltánnal közösen – az Akadémiai Kiadó gondozásában sikerült megjelentetnie *Arany János* népdalgyűjteményét. *Gyulai* a népdalgyűjteményt szövegteni szempontból készítette kiadásra elő, majd az eredeti *Arany* kéziratot az MTA Kézirattárának adta át.

Gyulai számos tudományos társaságnak volt tagja (Magyar Paedagogiai Társaság, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapesti Filológiai Társaság, Kisfaludy Társaság, Szent István Akadémia), de leghosszabb ideig a Magyar Paedagogiai Társaságnak volt tisztségviselője, titkára. Kezdetben *Finácsy Ernő* (1904–1925), majd *Kornis Gyula* (1925–1937), *Pintér Jenő* (1937–1939), *Prohászka Lajos* (1939–1949) elnöksége mellett kísérte figyelemmel a tanügy eseményeit, a Társaság életét. Jelentései, a kiemelkedő évfordulókról készített írásai tárgyilagos képet adnak a korabeli eseményekről, tanügyi kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásokról (pl. az 1905-ös népiskolai tanterv bevezetése, az érettségi vizsgálat körül zajló viták, a tankönyvek engedélyezésének problematikája stb.).

A kötet végén ismertetést találunk a felhasznált forrásokról, válogatott bibliográfiát *Gyulai Ágost* munkáiról, illetve ismertetést a fontosabb életrajzi adatokról.

A kismonográfia a mély érzésű humanista pedagógus és tudós életműve bemutatásával szakmai adósságot pótol, s bizonyára megkönnyíti és remélhetően elő is segíti *Gyulai Ágost* szellemi hagyatékának gondozását.

Kékes Szabó Mihály

Karády Viktor: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)

Replika kör, Budapest, 1997.

Karády könyve nem azt a benyomást teszi, mint nemzedék- és sorstársainak nagyrésze.

Az utóbbi évtizedben egymás után jelennek meg a magyar társadalomtudomány évtizedek óta külföldön élő kiválóságainak művei. E munkák nagy többségéről az igényes hazai olvasó általában azt állapíthatja meg: a szerző remekül tájékozódik a nemzetközi szakirodalomban, a hazai történelemnek nagyságrendileg jobban helyezi bele a magyar folyamatokat a nemzetközi összefüggésekbe, de – madártávlatból néz. Azaz a magyar

folyóiratokban megbúvó szakcikkek, a kevésbé elegáns kiadóknál megjelenő hazai szakkönyvek adatainak ismerete éppúgy nem tükröződik e munkákból, minthogy e szerzőknek általában levéltári kutatásra sem nyílik módjuk.

Karády könyve *nem* ezt a benyomást teszi. A legmodernebb szociológiai és történetiszociológiai módszerekben, az iskoláztatás és társadalomtörténet legújabb szakirodalmában olyan „magától érthetődéssel” mozog, amit egy hazai szerző nem győzne lábjegyzetek tömegével, több nyelvű olvasottságát demonstráló irodalomjegyzékekkel, szakirodalomismertető és módszertani betétekkel bizonyítani. *Karádynak* a Bourdieau iskola minden módszertani tudása a kisujjában van, – s ez az adatok elemzési módszereiből s nem hivatkozásokból derül ki.

Másfelől viszont nemcsak a magyar szakirodalom – témáját érintő – eldugott tanulmányaiban tájékozódik biztosan, de az elsők között fedezte fel, hogy modern társadalomtörténeti módszerekkel dolgozó történész számára kimeríthetetlen kincsesbányát biztosítanak az 1867 és 1945 közötti Magyarországon publikált fővárosi és országos statisztikai felvételek. A Monarchiában kialakult iskolastatisztika adattömege Európában egyedülálló módon képes tükrözni az egyes iskolákba illetve iskolatípusokba járók felekezeti, társadalmi, nemzeti- és térszerkezeti megoszlását. Hozzátehetjük, hogy ez még a népszámlálásokra is igaz: 1869, de különösen 1880 óta a magyar népszámlálások adatfelvételei általában gazdagabbak, mint a nyugat-európaiak – Magyarország az elsők között vezette be például az egyéni adatfelvételi lapot a népszámláláskor. Az 1930-as népszámlálásnak – mely a megkérdoztetek apjának foglalkozását is megkérdozte – tudomásunk szerint nincsen „nyugati” megfelelője. *Karády* még ezzel a (sem általa sem más által ki nem meritett) forrásanyaggal sem elégszik meg, hanem anyakönyvi – tehát levéltári – forrás- és adatfelvételt végez.

A könyv szűkebb témája: a felekezeti és iskolázás összefüggése: ezt két alapvető módon, statisztikai eszközökkel és oktatáspolitikai-elemzéssel írhatjuk le. *Karády*, ahogy az eddigiekből következik a statisztikai-szociológiai módszert választotta. Munkáját szinte bármely iskolázással iskolatörténettel foglalkozó szakembernek ajánlhatjuk.

Fő témája természetesen a mennyiségi és minőségi túliskolázás, röviden annak a problémának a körüljárása, hogy az izraeliták lakossági arányuknál nagyobb arányban vettek részt a középiskolázásban és a felsőoktatásban, s jobban is tanultak. Kiseb mértékű túliskolázás jellemző az evangélikusokra.

Mondhatnánk: ezt eddig is tudtuk. Számos olyan összefüggés van azonban ezen belül, mely a korszak kutatóját érdekelheti, s melyekre a kötetből választ kap.

A mennyiségi túliskolázás mennyiben függ össze a zsidóság (és evangélikusság) társadalmi szerkezetével? Azaz marad-e – elárulhatjuk: marad, különösen az időszak középső harmadára nézvést – túliskolázás, ha a zsidó szülők az átlagnál előnyösebb urbanizációs szintjét, illetve foglalkozási-vagyoni helyzetét számításainkba bealkuláljuk?

Mennyiben függ össze – akár okként, akár okozatként – a túliskolázás és az, hogy egy-egy zsidó csoport ortodox-e vagy neológ, vallásos vagy (különféle jegyekből következtethetően) szekularizált, szeparálódott vagy asszimilált, német vagy magyar anyanyelvű, évszázadok óta Magyarországon élő, vagy frissen érkezett bevándorló? Hogyan támogatja – illetve bizonyos esetekben hogyan akadályozza – a vallási intellektualizmus magasabb szintje a modern iskolai tudást, illetve a tanulást?

Hogyan alakult ez a „túliskolázás” az időtengely mentén? Azaz a magyar oktatáspolitikai (és persze a magyar társadalom, a magyar közép osztály) liberális, konzervatív és szélsőjobboldali korszakai hogyan függenek össze az iskolai részvétellel? (Nem olyan egyszerűen, mint hinnénk, például a közalkalmazotti állások megszerzésének nyilvánvaló reménytelensége ellenére népszerű a harmincas évek zsidó fiataljai körében a bölcsészkar...)

Hogyan alakul ez az iskolázás fenntartók szerint? Azaz, mikor és miért barátságosabb a légkör a domináns felekezetek (tehát a katolikus és a református) iskoláiban, mikor a „másik kisebbség” az evangélikusság körében, s mikor a fővárosi és mikor az állami intézményekben? A válasz itt is erősen változik az időtengely mentén, de nem feltétlenül az előzetesen várt irányban: például az antiszemita állami politika idején is nyitottabbak maradnak az állami intézmények, mint például a katolikusok; az evangélikusok – növekvő tandíj mentén – a két háború között is nyitottságot biztosítanak a középiskolákban, de numerus nullust teremtenek a tanítóképzőkben.

Milyen a középiskolai és felsőfokú túliskolázás egymáshoz viszonyított aránya (hiába csökken az utóbbi a numerus clausus következtében, az előbbi tovább növekszik) milyen ez az arány az egyes iskolatípusok között, milyen az egyes professziókra felkészítő egyetemek között?

A minőségi túlískoláztatás több alapvető kérdésre is választ ad: mennyivel és miért jobb az izraelita tanulók tanulmányi eredménye az alapfokon, ahol (legalábbis a harmincas évekre, és városi viszonyok között) mennyiségi túlískolázásról nem beszélhetünk, milyen középokon – sőt ezen belül alsó és felsőközépiskolában – ahol igen nagy a felülreprezentáció, illetve felsőfokon mind a liberális, mind a numerus clausussal mesterségesen selektívvé tett korszakokban? Miért választják a zsidók a nehezebb iskolatípusokat illetve szakokat? Miért szignifikánsan jobb a zsidók eredménye – azaz milyen húzó és milyen „tolóerők” hatnak – magyarban, latinban, németben (miért rosszabbak viszont tornában) s vajon hogy lehet, hogy a két világháború között az eredmények polarítása még növekszik is? (A neveléstörténész, tantárgytörténész, tanterv-kutató számára módszertanilag különösen tanulságos, hogyan lehet az iskolai tárgyakban elért eredményt társadalmi és ideológiai összefüggésrendszerbe illeszteni ...)

Hogyan függ össze az izraelita felekezet iskolafenntartó tevékenysége a túlískolázással – gondolunk itt a (tanügyigazgatási műszóval) zugiskolák nagy számára éppúgy, mint az államilag elismert (a magyar átlagnál jobb kondíciókkal fenntartott) izraelita elemi iskolákra – de legalább annyira arra a tényre, hogy a nagy felekezetek közül egyedül az izraelita nem tart fenn saját középiskola hálózatot. (S talán nem érdektelen, hogy a két világháború között létrejövő izraelita iskolák is csak a zsidóság alsóbb csoportjait vonzzák). Míg a túlískolázás egyéb kérdéseiben az evangélikusok története párhuzamos, itt ellentétes az izraelitáéval, hiszen nemcsak az evangélikus hívők létszáma felülreprezentált a diákok között, de az evangélikus egyházi intézmények száma, illetve diáklétszámuk, pedagóguslétszámuk is meghaladja az evangélikusság – 1910-ben például mindössze hét százalékos – országos arányát.

Hogyan hat a felekezeti és a többi egyenlőtlenségi faktorra, azaz a nemi és területi, foglalkozási egyenlőtlenségre? Azaz mely esetekben csökkenti és mely esetekben növeli az izraelita mivolt a nőneműsügből illetve a vidékiségből, alacsony származásból eredő hátrányokat? Avagy annyi nőoktatással foglalkozó monográfia után elmehetünk-e odaig, mint Karády, hogy a nők iskoláztatásának sajátosságai nem is a férfi/nő viszony változása mentén írhatók le, hanem minden egykori kisebbség sajátos algoritmus szerint erősödik meg az oktatásban?

Karády munkája nem egyszerűen összefoglalása az eredményeknek, de útmutató is lehet, további kutatásokhoz és elemzésekhez.

Maga a szerző és az általa irányított közvetlen tanítványi kör meglévő adatbázisai „mélyítése” irányában halad tovább: azaz anyakönyvi szintű tömeges (pl. a teljes budapesti középiskolai népességre kiterjedő), illetve az iskolai értesítők egyénekre lebontott tanulmányi-eredmény-adataiból építkező adatbázisok készülnek. Ehhez a munkához – ismereteink szerint – bárki csatlakozhat, helyi, helytörténeti munkájához hatalmas módszertani segítséget szerezve, adatait országos adatbázisba beépítve.

A neveléstörténeti jelentős része azonban nem helytörténeti érdeklődésű, – hanem például az egyes társadalmi-területi csoportokra jellemző iskolázottság mértéke, egyes iskolatípusok sorsa, egyes pedagóguscsoportok története stb. érdekli. A magyar történeti statisztika adattömege számukra is korlátlan lehetőségeket kínál. A számok részben arra alkalmasak, hogy egy-egy történeti időpontban tárjuk fel az iskolázás és felekezeti összefüggésrendszerét. Egy ilyen feltárás is hatalmas – és mindmáig nem készített – keresztmetszetet mutathat be például az 1910-es vagy 1930-as Magyarországról. Egyrészt újraelemezhetjük a népszámlálás iskolázottságra, bizonyos iskolázottságot minimális feltételleként megfogalmazó foglalkozási és felekezeti viszonyokat, a budapesti és országos statisztikai évkönyvek oktatástatisztikai és felekezeti mozgásokra utaló adatait, másrészt össze is vethetjük őket egymással, még ha a kategóriák csak részlegesen is feleltethetők meg egymásnak. (A korábbi népszámlálások iskolázottsági adatokat ugyan nem tartalmaznak, de a részleges vagy teljes analfabetizmus adatait igen. Egyes csoportok iskolai végzettségére pedig következtethetünk abból, hogy 1883-s minősítési törvény a hivatalok betöltését négy-nyolc középiskolához kötötte, hogy az 1884-es ipartörvény az iparágak nagy részét képesítéshez kötötte – a képesítés megszerzésének pedig tanonciskolázás volt a feltétele, a tanoncfelvételnek pedig folyamatosan növekvő (1936-ban már hat elemis) iskolai végzettség...

Ezekben az egyidejű keresztmetszetekben *kvázi diakronitás* is érvényesíthető – s minthogy ez érdekesen egészíti ki Karády eredményeit, látványossá teszi, hogy minimális adatrögzítési munkával is rengeteg következtetés levonható, erről kicsit részletesebben szólunk.

Az iskolázottsággal/felekezettel foglalkozó adatok 1910-ben életkori bontásban is rendelkezésre állnak – ez pedig az évtizedekkel korábbi iskolázási viszonyokra is következtetéseket tesz lehetővé, ha az iskolázottság és felekezeti viszony által szintén befolyásolt mortalitási tényezővel korrigálása bonyolultabbá is teszi az adatelemzést, illetve ennek elmaradása le is szűkíti a következtetések érvényességét. (Okoskodásunk lényege, hogy az

1910-ben 20–29 éves korosztály legnagyobb része 1903 körül (egész pontosan 1899 és 1908 között lévén 18 éves) fejezte be középiskolai tanulmányait. A 30–39 éves generáció 1893 körül tette ezt és így tovább.)

E kvázi-diakronitás segítségével például megragadhatjuk a két nagy felekezet iskolázási egyenlőtlenségi viszonyainak alakulását is. Óriási tömegű népességről lévén szó, hasonlóképpen érdekes lehet, mint a *Karády* könyvében bőségesen jellemzett alapvető egyenlőtlenség, tudniillik egyfelől az izraelita-evangélikus kisebbség, másfelől a katolikus-református többségi népesség közötti különbség.

Valóban hevenyészett (kizárólag ezen ismertetés kedvéért elkészített) számításaink szerint az 1863 körüli állapotban a reformátusság egy kissé még iskolázottabb, mint a katolikuság. Az 1863–73-s időszakban azonban a katolikusok aránya enyhén növekedni kezdett, a reformátusok iskolázottsága azonban szinten maradt (ez egy igen ritka jelenség!!!) így a katolikusok lényegében ekkorra behozták hátrányukat. 73 és 83 között a katolikusok körében gyors a növekedés a reformátusoknál viszont épp akkor indul be a katolikusok előző évtizedre jellemző lassú növekedése.

A 1883/1893-as évtizedben a katolikusok és a reformátusok *egymással azonos* ütemben növelik iskolázottságukat – ez azt jelenti, hogy a növekedés *üteme* a katolikusoknál a saját csoport *előző évtizedbeli növekedéséhez képest* változatlan, a reformátusoknál pedig fokozódik.

A következő (s utolsóként vizsgált) évtizedben viszont a reformátusok őrzik a növekedés meredekségét, s a katolikusok görbéje laposodik el. Ennek következtében tehát a két görbe összeér!

Ilyen értelemben tehát a reformátusság egy évtizednyi fáziskéséssel követi a katolikuságot.

Az iskolázottság fellendülésének kezdeti szakaszában ezek szerint a katolikusok elhagyták a reformátusokat. Ennek legvalószínűbb oka, hogy a felekezetek közötti iskolázottsági versengés legfontosabb célja a régibb időkben az, hogy kellő számú tanítóval és pappal lássa el a közösségeket. A modern gazdasághoz tartozó újabb iskolázottsági igények szempontjából viszont a fejlettebb területeken élő katolikusok előnye megmutatkozott. Az időszak végére azonban a reformátusok behozták relatív hátrányukat – a modern szektorokat is hasonló számú érettségizettel látván el. E számok persze még a foglalkozásorok elemzésével ellenőrzendők. (Hasonló elemzést végeztünk – a nemzetiségi korcsoportok iskolázottságának alakulásáról az *Educatio* 1993 évi második számában.)

Bizonyos kockázatot vállalva módunkban van meghosszabbítani a görbékét. Ez a meghosszabbítás úgy történik, hogy az 1910-ben 15–19-s éves korosztályra jellemző nyolc osztály végzettséget igazoló adatokat megszorozzuk öttel – feltételezve, hogy a 15–19 éves korcsoport ötöde van abban a korban, hogy érdemben vizsgálható legyen: elvégezte-e a nyolcadik osztályt. (E meghosszabbításnál persze azzal a feltételezéssel kell élnünk, hogy a felekezeti *nem* befolyásolta az évesztést, ami nem teljesen igaz.)

E meghosszabbítás esetén tehát azt mondhatjuk, hogy 1903 után a növekedési *ütemkülönbség* a *katolikusok és a reformátusok között növekszik*. Azaz a reformátusok nemcsak elhagyják iskolázottságban a katolikusokat – ez akkor is így lenne, ha az előző évtizedre jellemző trend folytatódna – hanem a reformátusok még gyorsítják is a növekedési ütemet – a katolikusok viszont lassítják azt. Történelmi távon tehát a reformátusság – a történelmi Magyarország fennmaradása esetén érdemi eséllyel látszik rendelkezni ahhoz, hogy a katolikusokat maga mögé utasítsa!

Pusztán tehát az iskolázottsági (és nem nagy munkával összegezhető iskolai) adatok alapján a domináns csoportok között is nagyon fontos különbségeket fedezhetünk fel, melynek a kor oktatás- és felekezeti politikájában szintén hatalmas súlya van. Ráadásul: ha a történelmi felekezetekből csoportokat formálnánk, a római katolikusok fent leírt (összességében romló) helyzetét a nagylétszámú görögkatolikuság körében tapasztalható igen alacsony iskolázottság mindenképpen még rontaná is. E keletkező aggregátumban mindenképpen a római katolikusok lesznek a jellegadó csoport, hiszen a népességtömbön belül kilencvenszázalékos, az érettségizett tömbön belül pedig még annál is nagyobb részt alkotnak.

Ráadásul a helyzet a görögkatolikusok szempontjából romló tendenciát mutat: a görög katolikusok körében a lassú római katolikus növekedés évtizedében lassú hanyatlás figyelhető meg, a gyorsabb római katolikus növekedés első évtizedében lassú emelkedés. A gyors római katolikus növekedés második évtizede jár együtt hasonló görögkatolikus növekedéssel. A római katolikus növekedés lelassulása a görögkatolikusoknál még nagyobb mérvű lassulással jár. A katolicizmuson belüli iskolázási esélykülönbségek tehát fokozatosan növekednek.

A kialakuló protestáns tömb lényegesen inhomogénabb. Először is a többséget képező reformátusok dominanciája eleve kisebb, mint a katolikus-görögkatolikus viszonylatban. A csoportnak csak közel kétharmadát alkotják a reformátusok, egyharmadát az evangélikusok és néhány százalékot tesznek ki az unitáriusok. (A kisebb felekezeteket nem tudjuk külön kimutatni, hiszen a neoprotestáns kisegyházak hívei nem választhatók el a nem keresztény (és nem izraelita) felekezetektől és a felekezeten kívüliektől.)

Az iskolázottsági erőssorrend azonban éppen fordított: mindig az igen kis létszámú unitáriusok a legiskolázottabbak, őket követi az evangélikusság, majd a – mint láttuk időnként a római katolikus népességet is alulmúló – reformátusság.

A protestáns érettségizettek belső erőviszonyait az unitáriusok felülreprezentáltsága csak kevésbé befolyásolja; az evangélikusoké annál inkább – a protestáns érettségizettek körében a reformátusok többsége évtizedről évtizedre csökken.

Katolikus nézőpontból a protestánsok együttes szemléletére természetesen nagyobb a hajlandóság, mint a protestánsok körében. A katolikusok és a protestánsok összevetése viszont megszünteti a katolikus-református görbe ölelkező sajátosságát. A protestánsok összesített mutatói eleve jócskán meghaladják a katolikusokét (még akkor is, ha a görögkatolikusok arányrontó tényezőjét nem vesszük figyelembe) Ez a különbség az idők során fokozatosan növekszik.

A dualizmus kora tehát a nagy történelmi felekezetek iskolai versengése szempontjából, egyetlen táblázatból kiinduló (10 perces adatbevitellel rögzített!) számításaink szerint is leginkább a zsidó-nem zsidó különbségek egyre fokozódó ütemű növekedését jelentette. Ezt azonban a felekezetek mint iskolafenntartók és mint intézmények nem élhették meg az izraelita egyház előretörése gyanánt – hiszen nem járt az izraelita fenntartású intézmények növekedésével, sőt egyre fokozódó mértékben az izraeliták állami és egyházi iskolákban való megjelenésével járt együtt.

A keresztény egyházak (ha beszélhetünk egyáltalán ilyen aggregátumról) számára az iskolázott izraeliták arányának növekedése sokkal inkább a szekuláris (saját hívőikre is szekularizálóan ható) konkurrencia növekedését jelentette. Másodsorban – a kereszténységen belül – a dualizmus korának egésze a katolicizmus viszszaeszközölésével és a protestantizmus előretörésével járt együtt. Ez valódi kihívást jelentett a katolikus egyház számára – hiszen ha „protestáns egyházzal” nem is lehetett beszélni, protestáns szellemről igen – ez pedig relatíve erősödőben volt. Ha ehhez hozzáadjuk azt a későbbi közvéleménykutatásokból empirizálható eredményt, hogy az iskolázottsággal, városodással együtt járó szekularizáció erősebben távolít a katolicizmustól, mint a protestantizmustól, előttünk áll a katolikus-protestáns erőviszony megbillenésének teljes képe. Harmadsorban a római katolikusok és a reformátusok viszonyában a dualizmus kora első felében még meglévő katolikus fölény a dualizmus korának második felére egyre növekvő hátránnyá változott.

A dualizmus tehát a reformátusoknak viszonylagos siker, a katolikusoknak viszonylagos kudarc: íme egy magyarázat, hogy lehetséges, hogy a református egyház, noha elvileg 48-as érzelműnek „kellene lennie”, liberális és kormánytámogató, a katolikus egyház – noha elvileg 67-esnek „kellene lennie”, viszont antiliberális és ellenzéki álláspontot vesz fel.

Valóban csak példa kedvéért villantottuk fel, milyen mértékben lehet eredményes az 1910-es népszámlálás életkorcsoportok szerint bontott kereszt tábláinak elemzése. További lehetőségeket rejt, hogy az iskolázással/felekezettel foglalkozó – statisztikai évkönyvi – adatok arról informálnak, hogy az előző évhez képest milyen eltérés történt: ez a politikatörténeti, illetve eseménytörténeti értelemben is leírható rövidtávú változások társadalmi hatását képes megmutatni. Az arra vonatkozó – nyomtatott illetve anyakönyvekből feltárható adatok, hogy például ugyanazon középiskola első és negyedik osztályát tekintve miben különbözik a helyzet a fél évtizednyi történelmi időközletről is informál – ha az iskolai szelekciót nem is hagyhatjuk figyelmen kívül. A tényleges diakronitásra négyféle lehetőség nyílik.

Az egyik a legalapvetőbb országos iskolázási/felekezeti adatok összehasonlítását tűzi ki célul, ez az 1869 és 1910 között, illetve 1920 és 1943 között megjelent népszámlálások, statisztikai évkönyvek segítségével lehetséges. Valamennyi népszámlálás kimutatja az analfabetizmust, illetve az értelmiségiek számát. Az 1890-es és későbbi népszámlálások a részletesebb foglalkozásstatisztikákkal könnyítik meg a magasabb iskolai végzettségre vonatkozó becslést. 1900-ban már elkülöníthetjük az írni olvasni, csak olvasni, és a sem írni-sem olvasni nem tudókat, s külön kötet szól a közszolgálati és szabadfoglalkozások művelőiről. Az 1910-es népszámlálás pedig már elkülöníti a nyolc-hat-négy középiskolát végzeteket a hat és négy elemi végzetektől, illetve az írni olvasni, csak olvasni tudókat és a sem írni-sem olvasni nem tudókat. A népszámlálás során a hét-éves kereskedelmi iskolát, illetve a fokozatosan növekvő hosszúságú tanítóképzőt, a hatéves felsőbb leányiskolát végzeteket a nyolcosztályt végzetek köré sorolta. A polgári végzetek a négy középiskolát végzetek kategóriájába kerültek.

Az 1920-as és 1930-as népszámlálás iskolázottsági statisztikái – a megfelelő országterületen – az 1910-eshez fogható részletzettségűek. A kifejezetten iskolázottak – hat középiskolánál többet végzett tulajdonképpen és értelmiségiek felekezeti viszonyairól is tájékoztat az 1928-as összeírás, illetve a legnagyobb értelmiségi csoportokat bemutató 1935-ös pedagógusösszeírás. (Utóbbi adattárat kiegészíthetjük – az 1949 – 1990-es

évekre vonatkozó népszámlálási iskolázottsági adatokkal, de felekezeti összefüggéseket közvetlenül nem nyervehetünk. A 70-es évek óta készülnek azonban az iskolázottság (felekezeti) foglalkozás / életkor összefüggését bemutató reprezentatív adatfelvételek – ez pedig bizonyos óvatos becslést az ötvenes-hatvanas évekre vonatkozóan is lehetővé tesz. Ettől persze túl sokat nem várhatunk, a magasan kvalifikált izraelita népesség 1944-ben olyan mértékben pusztult el, hogy az 1945 utáni adatok egyáltalán nem (azaz még óriási minták esetében sem) vethetők össze a korábbiakkal, az evangélikusok pedig az ezres mintájú közvéleménykutatásoknál olyan kis számban fordulnak elő, hogy tapasztalataink szerint lehetetlen egy generációt leválasztva szólni az iskolázottságukról.

A másik lehetőség, ha árnyaltabb adatokra vagyunk kíváncsiak, általában két évtizednyi adat (két népszámlálás illetve kb. húsz statisztikai évkönyvadat) diakron összehasonlítására ad lehetőséget, számos finomabb statisztikai kérdőpont ugyanis átlagosan ekkora időtávon marad változatlan – mérhető így az egyes iskolatípusokba járó tanulók felekezeti összetétele. A nyolc középiskolát végzettek népszámlálási adatai (minthogy a tanítóképzőt és felsőkereskedelmit stb. végzetteket is tartalmazzák) nem hasonlíthatók össze az éves iskolastatisztika középiskolai adataival, de például a népszámlálások orvos, mérnök statisztikái igenis összevethetők az egyetemi statisztikával, a tanítók népszámlálási és összeírási adatai a tanítóképzők éves adataival. Ritkábban gondolunk rá, de „a négy középiskolát végzettek” népszámlálási kategóriája mögött legnagyobb hányadban a polgári iskolát végzettek találhatók, így e kategória adatai is megfellelthetők egy konkrét iskolatípusnak.

A következő lehetőség – s erre különösen a helytörténeti érdeklődésűek figyelmét lehet felhívni – az igazán hosszú trendek elemzésének lehetősége: a népszámlálások részletes adatai ugyanis a városok egyrészt folyamatosan külön is közlik. S noha a városhatárok változása, a vonzáskörzetek országhatáron túlra kerülése is megzavarhatja az adatok összehasonlítását – ez a zavaró tényező közel sem akkora, mint a harmadára zsugorodó, majd másfélszerezésre növekvő, majd ismét kétharmadára zsugorodó országterület aggregált adatai esetében. (Helyi szinten – egy-egy városban csak néhány polgári és középiskola működik – átlátható méretű feladatot jelent a statisztikai évkönyvnek megfelelő iskolastatisztikai összehasonlító adatok összeállítása is kizárólag nyomtatott forrásokból.) A negyedik lehetőség Budapest oktatás és felekezettörténetének hosszú trendeket kutató elemzése. Ezt több oknál fogva is külön kategóriaként kell kezelnünk. A községi és állami iskolák óriási aránya miatt – a felekezeti iskolafenntartás/ a tanítók-tanárok felekezeti hovatartozása/ a tanulók felekezeti hovatartozása egymáshoz képest kevésbé determináns összefüggést mutat, mint bárhol másutt. A főgimnáziumok és a felsőfokú intézmények olyan nagy arányban vonzanak vidékieket – illetve termelik a jövő vidéki értelmiségét és középosztályát, hogy a budapesti oktatás változásait országos felekezeti arányszámokkal is érdemes összevetnünk.

A budapesti statisztikai évkönyvek rendszeres iskolastatisztikája olyan hatalmas iskolai népességre vonatkozó, a véletlen ingadozások zavaró hatását csökkentő adattömeget tartalmaz, mely például a Trianon előtti és utáni viszonyokat kitűnően összehasonlíthatóvá teszi.

A budapesti statisztikai hivatal számos foglalkozási csoportra és alcsoportra vonatkozó felvételei a népszámlálások kategóriáinál részletesebb – de azokkal is összevethető – iskolázottsági/felekezeti adattömeget tartalmaznak. Az iskolai statisztika adattömege alapján a diákság összetételétől független alapvető kérdéseket is feltehetünk: például a tanárok képzettségére és szolgálati idejére, az iskolai könyvtárak alakulására, a tanító/tanuló hányadosra, osztálylétszáma stb. vonatkozókat.

Bátran kijelenthetjük, hogy alig van olyan (társadalmi vonatkozásokra, illetve iskolatörténetre koncentrált) oktatástörténeti probléma, melyet, akár a levéltári akár könyvészeti statisztikai forrásbázison ne lehetne differenciáltabban megítélni, mint eddig.

S hozzátehetjük: nincs olyan társadalomkutató, pedagógus és neveléstörténész, aki ne tanulhatna *Karády Viktor* új könyvéből. Aki tudniillik nem akarna ilyen kutatásokat végezni, s akit a felekezeti egyenlőtlenség sem igazán érdekel, annak elárulhatjuk: a könyv legfontosabb tanulsága, hogy a történet valójában nem egyszerűen a felekezeti egyenlőtlenségről szól, hanem magáról a magyar fejlődésről, arról, hogy a magyar iskolaügy fejlődésének belső ellentmondásossága és a magyar társadalom fejlődésének belső ellentmondásossága alapvetően összefügg. Arról, hogy társadalmunkban és oktatásügyünkben mikor és mennyiben érvényesül a teljesítményképes tudás, a munka, a szorgalom – illetve mikor és mennyiben az öröklött cím, vagyon, pozíció és kapcsolatrendszer.

Nem nagyon hiszem, hogy van ennél fontosabb kérdése a magyar oktatás társadalomtörténetének.

Nagy Péter Tibor